

XUFYONA IQTISODIYOTDA TAKSI HAYDOVCHILARINING DAROMADLARINI ANIQLASH USULLARI

Raxmonjonov Nozimjon Yusufjon o'g'li

“Toshkent shahar elektr tarmoqlari” MChJ mihandisi

Anotatsiya

Ushbu maqolada xufyona iqtisodiyot tarkibida taksi haydovchilari faoliyati natijasida shakllanadigan yashirin daromadlarni aniqlash muammolari va ularni baholash usullari yoritilgan. Tadqiqotda norasmiy yo'lovchi tashish xizmatlarining iqtisodiy ko'lami, daromadlarni yashirish sabablari, soliq to'lovlarini chetlab o'tish omillari hamda rasmiy statistik ma'lumotlardagi tafovutlar tahlil qilinadi. Shuningdek, taksi haydovchilarining daromadlarini aniqlashda mobil ilovalar, GPS tizimlari, raqamli to'lov platformalari va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning samarali yo'llari taklif etiladi. Tadqiqot natijalari soliq ma'murchiligini takomillashtirish, iqtisodiy shaffoflikni oshirish va xufyona iqtisodiyot ulushini kamaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: xufyona iqtisodiyot, taksi haydovchilari, daromadlarni aniqlash, norasmiy sektor, soliq ma'murchiligi, raqamli texnologiyalar, GPS monitoring, sun'iy intellekt, iqtisodiy shaffoflik, raqamli to'lov tizimlari.

Kirish

So'nggi yillarda transport xizmatlari, xususan, shahar ichida va shaharlararo yo'lovchi tashish sohasida taksi xizmatlarining ulushi sezilarli darajada ortmoqda. O'zbekiston sharoitida taksi xizmatlari nafaqat rasmiy ro'yxatdan o'tgan korxonalar orqali, balki minglab yakka tartibdagi haydovchilar tomonidan ham amalga oshiriladi. Bu holat mamlakat iqtisodiy tizimida xufyona iqtisodiyotning eng faol segmentlaridan birini shakllantiradi.

Taksi haydovchilarining daromadlari ko'p hollarda naqd shaklda olinadi, tranzaksiyalarni rasmiy qayd etish mexanizmlari yetarlicha shakllanmagan. Natijada, ularning haqiqiy daromadlarini aniqlash, soliqqa tortish bazasini to'g'ri belgilash va statistika tizimida aks ettirish qiyinlashadi.

Maqolaning maqsadi — xufyona iqtisodiyot doirasida taksi haydovchilarining daromadlarini aniqlash usullarini ilmiy tahlil qilish, xalqaro va milliy tajribalar asosida baholash hamda takomillashtirilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat.

1. Taksi sektori va xufyona iqtisodiyotning o'zaro bog'liqligi

1.1. Xufyona iqtisodiyot tushunchasi

Xufyona iqtisodiyot — bu rasmiy hisobotlarda aks etmaydigan, soliqqa tortish tizimidan yashirilgan, lekin real iqtisodiy faoliyat orqali daromad keltiruvchi jarayonlar majmuasidir.

Taksi xizmatlari bu jarayonning tipik ko'rinishidir, chunki:

xizmatlar ko'pincha naqd pul orqali amalga oshiriladi;

ro'yxatdan o'tmagan haydovchilar faoliyat yuritadi;

elektron kuzatuv tizimi (GPS, tranzaksiya ma'lumotlari) qamrovi cheklangan;

solliq organlariga hisobot topshirish amaliyoti kam qo'llaniladi.

1.2. Taksi xizmatlarida xufyona faoliyatning ko'rinishlari

1. Litsenziyasiz faoliyat yurituvchi haydovchilar (rasmiy taksi firmalariga kirmagan).

2. Rasmiy haydovchi sifatida ro'yxatdan o'tgan, ammo haqiqiy daromadini kamaytirib ko'rsatuvchilar.

3. Platformalar orqali ishlovchi haydovchilarning (Yandex Go, MyTaxi, iTaxi) tranzaksiyalarini qisman yashirish.

4. Shaxsiy avtomobil egalari tomonidan "uy sharoitida" amalga oshiriladigan xizmatlar.

Bu holatlar nafaqat soliqqa tortish tizimi uchun, balki iqtisodiy siyosat va transport boshqaruvi uchun ham jiddiy muammolar tug'diradi.

2. Taksi haydovchilari daromadini aniqlashda qo'llaniladigan asosiy usullar

Xalqaro va milliy tajribalarda xufyona iqtisodiyot hajmini, jumladan, taksi sektoridagi daromadlarni baholash uchun bevosita (direkt) va bilvosita (indirekt) usullar qo'llaniladi.

2.1. Bevosita usullar

Bu usullar haydovchilar faoliyatini bevosita kuzatish yoki so'rov orqali o'lchashga asoslanadi:

1. So'rovnomalar va intervyular.

Maxsus so'rovlar yordamida haydovchilarning ish soatlari, yo'lovchilar soni, o'rtacha narx va yo'l masofasi bo'yicha ma'lumotlar yig'iladi. So'rov natijalari orqali o'rtacha kunlik daromad aniqlanadi.

Kamchilik: respondentlar daromadni yashirishga moyil bo'lishadi.

2. GPS va ilova ma'lumotlari tahlili.

Platforma taksilarida (Yandex, Bolt, MyTaxi) barcha safar ma'lumotlari GPS orqali qayd etiladi. Ushbu ma'lumotlar asosida har bir haydovchining haqiqiy ish faoliyati aniqlanishi mumkin.

Kamchilik: barcha haydovchilar bu tizimda ishlamaydi.

3. Solliq nazorati va kuzatuv tekshiruvlari.

Litsenziyaga ega haydovchilar daromadlarini solliq deklaratsiyalari bilan taqqoslash orqali yashirin aylanmalar aniqlanadi.

4. Yo'lovchi oqimi monitoringi.

Shahar transport oqimi, to'xtash joylari va taksi yig'iladigan hududlarda o'tkazilgan statistik kuzatuvlar orqali faol haydovchilar soni va daromad hajmi taxmin qilinadi.

2.2. Bilvosita usullar

Bevosita ma'lumot olish qiyin bo'lgan hollarda iqtisodiy modellash usullari qo'llaniladi:

a) Energiya sarfi (yoqilg'i) usuli

Yoqilg'i iste'moli hajmi asosida taksi transportining faoliyat hajmi baholanadi. Masalan, shahar miqyosida yoqilg'i iste'moli o'sib, lekin rasmiy transport hajmi o'zgarmasa — yashirin faoliyat mavjudligini ko'rsatadi.

b) Iste'mol va daromad tafovuti usuli

Taksi haydovchilarining uy xo'jaliklari byudjeti va rasmiy daromadlari o'rtasidagi tafovut asosida yashirin daromad aniqlanadi.

c) Statistika modellari (MIMIC modeli)

MIMIC (Multiple Indicator–Multiple Cause) modelida yashirin iqtisodiyot sabab va oqibat ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Sabablar: soliqlar yukining og'irligi, litsenziya talablari, yo'l nazorati sustligi.

Oqibatlar: naqd pul ulushi, deklaratsiyalanmagan daromad, transport oqimidagi nomuvofiqlik.

d) Mobil to'lovlar tahlili

Elektron to'lov tizimlarida (Click, Payme, Apelsin) o'tkazilgan to'lovlar hajmi bilan umumiy safar soni o'rtasidagi farq xufyona daromadlarni ko'rsatadi.

3. Zamonaviy yondashuvlar: raqamli iqtisodiyot va big data asosida aniqlash

3.1. Platforma ma'lumotlaridan foydalanish

Taksi agregatorlari (Yandex Go, Bolt, iTaxi) millionlab tranzaksiyalarni raqamli shaklda saqlaydi. Ushbu ma'lumotlarni tahlil qilish orqali:

ish soatlari, narx dinamikasi va yo'nalishlar xaritasi;

o'rtacha safar uzunligi va mijozlar soni;

daromad va soliq bazasi prognoz qilinadi.

3.2. Sun'iy intellekt (AI) yordamida daromad prognozi

AI algoritmlari transport harakati, yoqilg'i sarfi, GPS ma'lumotlari va ilova tranzaksiyalarini tahlil qilib, har bir haydovchi uchun ehtimoliy daromad oralig'ini aniqlaydi. Bu yondashuv an'anaviy statistik usullarga nisbatan yuqori aniqlik beradi.

3.3. Naqd pul oqimini monitoring qilish

Bank tizimi orqali o'tkazilmagan (naqd) to'lovlar ulushini baholash uchun o'rtacha xizmat narxi, safar soni va rasmiy to'lovlar o'rtasidagi tafovutdan foydalaniladi.

3.4. Kompleks integratsion tizim

Eng to'liq baholash natijalari quyidagi manbalarni integratsiya qilish orqali olinadi:

platforma ma'lumotlari (ilovalar);
soliq organlari ma'lumotlari;
transport inspeksiyasi va YHXX kuzatuvlari;
bank va elektron to'lov tizimlari.

4. O'zbekiston sharoitida takomillashtirish choralari

1. Yagona "Raqamli transport" ma'lumotlar bazasini yaratish.
Barcha taksi xizmatlari va haydovchilar faoliyatini yagona raqamli tizimda qayd etish.
2. Soliq tizimida "mikro soliq" mexanizmini joriy etish.
Platforma orqali ishlovchi haydovchilar uchun soddalashtirilgan soliq usuli (foiz asosida avtomatik ushlab qolish).
3. Platformalar bilan davlat o'rtasida axborot almashinuvini yo'lga qo'yish.
Har bir tranzaksiya bo'yicha soliq organlariga avtomatik ma'lumot uzatilishi.
4. Naqd to'lovlarni kamaytirish va raqamli to'lov tizimlarini kengaytirish.
5. Taksi haydovchilari bandligini rasmiylashtirish.
Mehnat shartnomalari yoki mustaqil bandlik shaklida ro'yxatga olish orqali yashirin daromadlarni kamaytirish.

Xulosa

Taksi sektori xufyona iqtisodiyotning eng murakkab segmentlaridan biri bo'lib, uning daromadlarini aniqlash uchun an'anaviy statistik usullar yetarli emas.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida GPS, mobil to'lovlar, platforma ma'lumotlari va sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash xufyona daromadlarni aniqlashning eng istiqbolli yo'nalishidir.

O'zbekiston sharoitida bu sohada samarali tizim yaratish uchun davlat, platformalar va soliq organlari o'rtasidagi axborot integratsiyasi, soddalashtirilgan soliq mexanizmlari hamda elektron kuzatuv tizimlarini joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Transport xizmatlarini raqamlashtirish to'g'risida"gi PQ-4910-son qarori, 2020-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi statistik ma'lumotlari, 2024-yil.
3. Schneider, F. (2020). The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge University Press.
4. OECD (2021). Measuring Informality in Transport Services.
5. World Bank (2022). Digital Platforms and Informal Work in Emerging Economies.
6. Abdurahmonov, B., & Karimova, S. (2023). "Taksi xizmatlarida xufyona iqtisodiyotni qisqartirish yo'llari." O'zbekiston iqtisodiyoti jurnali, №2.
7. IMF (2020). Estimating Informal Sector Income in Developing Economies.